

Kicsák Lóránt

A TÁRSADALOM MEGÚJULÁSI KÉPESSÉGÉNEK KIMERÜLÉSÉRŐL

2018-03-26 | ESSZÉ

„[...] új intézmények és új életmódok felbukkanása nem „felfedezés”, hanem tevékeny alkotás.”[1]

Cornélius Castoriadis

„Nem a hatalmat kell megragadni, hanem az emberek képzeletét.” [2]

Lányi András

Mit sem veszített aktualitásából Jacques Derrida Psyché-tanulmányának[3] megállapítása, hogy a korhangulat árulkodó jellemzője az invenció vágya: tudományos és népszerűsítő munkák címében, konferenciák témájában, vállalatok szlogenjeiben, a politikai marketing jelszavaiban rendre felbukkan az invenció, innováció, kreativitás szó. Az új és a más föltalálásának manapság felélénkült vágya a leáldozott utópiák reményét is tovább viszi a kiábrándultság korában, hisz nem csupán valamilyen egyedi *dolog* föltalálására, hanem a technológiai újításokon túl egy egészen új *világ* kitalálására törekszünk, egy *megújult élet* reményében. „Nem ezt vagy azt a dolgot akarjuk föltalálni, (...) hanem a világot. Föl akarunk találni egy világot. Nem [felfedezni] Amerikát, az Új Világot, hanem [feltalálni] egy egészen új világot, új otthont, más embert, sőt, másmilyen vágyat stb.”[4] Derrida összekapcsolja, s egyfajta természetes együttállásként mutatja be az új világ/élet föltalálásának vágyát a dekonstrukció vágyával, mert az új felbukkanásának lehetősége és esélye is a meglévő módszeres visszabontásában rejlik. Ezzel a többnyire elvont és sajátos filozófiai módszernek vagy irányzatnak tartott dekonstrukció határozott politikai tartalmat és célt kap.[5]

„S vajon miért jár együtt a föltalálás vágya – ami addig terjed, hogy egy új vágy föltalálásáról álmodik – a fáradtság, a kimerültség, a kiüresedés tapasztalata mellett is a dekonstrukció vágyával, amely még a dekonstrukció és az invenció látszólagos ellentmondását is kész dekonstruálni?”[6]

A kimerültség és fáradtság a világ megújulási képességének kimerüléséről árulkodik. A modern világ 20. század végi krízisét továbbra is a szellem mindenkori önelidegenedése okozza. A válságból kilábalás feltétele a szellem önmagára találása az értelemképzés vállalásában; a legnagyobb fenyegetést pedig a fáradtság és a kimerültség jelenti – ahogyan erre Husserl *Az európai emberiség válsága és a filozófia* című előadása végén figyelmeztetett.[7]

mindent leural

Ugyanezeket a gondolatokat nagyon hasonló összefüggésbe ágyazva megtaláljuk Cornélius Castoriadis munkáiban is. A társadalom jelenkori válságának átvilágítása során ő szintén azt találja, hogy korunkat értelemvesztés, kiüresedés, üres formák ismétlése, konformizmus, apátia, felelőtlenség és cinizmus jellemzi. Miközben mindent leural a korlátlan növekedés, a racionális uralom, az öncélú, korlátlan fogyasztás stb. kapitalista eszméje.**[8]** A mindent elárasztó jelentéstelenségben és jelentéktelenségben, az értelem- és értékvesztésben fásulttá leszünk, amiből csak a meglévő tudatos, nyilvános és kollektív kérdőre vonásával és új formák teremtésével sikerülhet kilábalni. Ez „új létmódokat”, „a világ megragadásának, ábrázolásának, a világban lakozásnak új módjait” ígérik.**[9]** Ezért nem az osztályharcot, hanem az értelem- és formateremtés tudatos tevékenységének vállalását tekinti a forradalmi politika valódi értelmének:

El Lissitzkij: Öreg ember, Russian Constructivism, flickr.com

„[...] az új nem jut automatikusan érvényre. (...) addig nem is teljesedik ki vagy be, nem telepszik meg új társadalmi rendszerként mint a társadalmi élet új típusa, amíg nem válik egy bizonyos ponton a tudatos aktivitás tárgyává, az emberek tömegének

tudatos tevékenységévé. Elkezdni ezt a tudatos tevékenységet, segíteni kibontakozásában, amikor megnyilatkozik, ez számunkra az igazán új értelem, melyet a „forradalmi politika” szavaknak *kell hordozniuk.*”[10]

A társadalmi képzelőerő és termékei, a képzetes jelentések

Hogy megalapozza az értelem- és formateremtésként felfogott forradalmi politikát, Castoriadis *A társadalom képzetes intézményesülése* című, 1975-ben megjelent munkájában megvizsgálja, milyen szerep hárul a *társadalmi képzelőerő* működésére és produktumaira, a *társadalmi képzetes jelentésekre* a társadalom öntézményesítő dinamikájában és ennek aktuális „végeredményében”: az intézményesült társadalomban. Szakít a forradalmi cselekvés értelmét, lehetőségét és célját meghatározó szokásos társadalomfilozófiai nézetekkel, és alaptézisként megfogalmazza, hogy minden társadalom maga *teremti* az intézményeit. Az alapjukat alkotó jelentéseket, melyek révén értelmet adunk „az életnek, a cselekvésnek, a választásoknak, a halálnak az ember életében, ahogyan az egész világnak is, amelyet e jelentések teremtenek, és amelyben az embereknek élniük és meghalniuk kell”[11], igazi teremtéssel hozzuk létre. Különlegességüket az adja, hogy *imagináriusak* (képzetesek, képzeletbeliek, a képzeletből és a képzelőerőből származók), amennyiben egyéb jelentésektől eltérően nincsenek ‘racionális’ vagy ‘reális’ referenciáik. Ha hordoznak is ilyen vonatkozásokat, a teljes jelentésük nem merül ki ezekben: van bennük valami több és más, ami áthatja a társadalmi lét egészét. „A képzetes társadalmi jelentések (...) nem *denotálnak* semmit, és szinte mindent *konnotálnak.*”[12] Referenciális rögzíthetlenségük ellenére sem válnak a semmiben lebegő egyéni képzelgésekké (fantazmákká), mert csak társadalmi szinten jutnak érvényre és maradnak hatékonyak, vagyis ha intézményesülnek.

„Isten, a monoteista vallások Istene képzetes társadalmi jelentés, melyet egy sor intézmény hordoz – többek között az Egyház. Akárcsak a politeista vallások istenei vagy az alapító hősök, a totemek, a tabuk, a fétisek stb. Amikor az államról beszélünk,

egész sor képzetes jelentéstől átlelkesített intézményről van szó. Ahogy a tőke, az árukereskedelem, a kamat esetében is.”[13]

erre kell és lehet számítanunk

Ezért szemléletmód-váltásra van szükségünk a társadalmi lét és a politikai cselekvés lehetőségeinek megértésében, hiszen „a társadalom születését és a történelem alakulásait

nem lehet természeti, biológiai vagy egyéb tényezőkkel 'magyarázni', ahogyan egy 'racionális' lény (az ember) 'racionális' tevékenységével sem.”[14] Ha valami radikálisan új felbukkanását észleljük a történelemben, és nem akarjuk transzcendens tényezőknek tulajdonítani – legyenek ezek a szó szokásos értelmében vett transzcendens létezők (Isten, istenek és ezek alakváltozatai, pl. ősök) vagy a történeti folyamatokhoz képest transzcendens tényezők (természettörvények, univerzálék) –, akkor „tételeznünk kell egy teremtő képességet, *vis formandit*, egyéni és társadalmi szinten egyaránt”. [15] Az egyéni képzelet mellett számot kell vetnünk a *társadalmi képzelőerő* létével és működésével is, a politikai cselekvésekben pedig elsősorban erre kell és lehet számítanunk.

A társadalmi képzelőerő formaadó, képzetteremtő tevékenysége, a formák intézményesülésének és intézményesítésének, valamint önmegváltoztató képességének folyamatai adják a *társadalmi-történelmi létszféra* dinamikus mezejét. A társadalmi élet *ön*teremtés, *ön*intézményesítés és *ön*intézményesülés, de ezt a tényt minden társadalom elfedi, amikor intézményei és törvényei eredetét önmagán kívüli tényezőkre, transzcendens erőkre vezeti vissza. *A társadalmi koherenciát biztosító, az élet kibontakozását segítő intézmények tekintélyének megteremtése áll a vallások eredetalapjában, és ez magyarázza az intézmények és a társadalmak vallásos karakterét.*

El Lissitzkij: 9. Sírásók, Russian Constructivism, flickr.com

Mivel a társadalmak nem ismerik (f)el, vagy egyenesen elleplezik az intézményeik teremtésében játszott szerepüket, nem autonómak, hanem heteronómak, azaz vallásosak. Bármennyire is előrehaladtak az autonomizálódás útján, a mai

társadalmainkban a valláshoz hasonló szerepet töltenek be egyéb formák is, amelyek így valláspótléknak tekinthetők; a heteronómítás és transzcendencia felé mutatnak a megdönthetetlen igazságokra hivatkozó politikai ideológiák, középpontjukban a karizmatikus vezérekkel és történelmi mítoszokkal, de az ún. abszolút igazságot és tudást kutató tudományos tudás is, mely minden kérdésben végső hivatkozási alap.

forradalmi pillanatok

A képzetes jelentések csak addig hatékonyak, amíg a társadalom tagjai erős megeléssel viszonyulnak hozzájuk. Amikor megroppan az érvényességük, és már nem képesek sem helyes

reprezentációként, sem érzelmeket megragadó ösztönzőként, sem tájékozódást nyújtó célképzetként betölteni rendeltetésüket, ez új jelentések alkotását, a társadalom önátalakítását kényszeríti ki. Az önátalakítás kivételes történelmi esetekben intenzív, kollektív tevékenységként megy végbe, és a törvények tekintélyének nyílt megkérdőjeleződésére irányul. Ebben az értelemben beszélhetünk *forradalmi* periódusról az antik görög világban a Kr. e. 8. és 5. század között, és Nyugat-Európában kb. a 13. századtól kezdődő időszakban. A törvények megkérdőjelezése egyúttal a társadalom törvényalkotó szerepének nyilvánvalóvá válása, ami új törvények alkotásában tudatosul. Ezekben a forradalmi pillanatokban fogalmazódott meg a társadalmi és az egyéni *autonómia terve*, és útjára indult történelmi kibontakozása, ennek „köszönhetően gondolkodhatunk és beszélhetünk ma úgy, ahogyan tesszük”.**[16]** Az európai társadalomfejlődés ennek az egyetemes fejlődési iránynak a képviselője (és útjelzője is – talán).

Castoriadis tehát a hagyományos társadalomfilozófiai modellek dekonstrukciójával igyekezett a forradalmi politikát újraértelmezni, és „a forradalmi tervnek olyan tartalmat adott, amely az egyének és a tömegek *teremtőtevékenységét* helyezi középpontba”.**[17]** Értelemadó szabadságunkat felismerve és élve vele, aktív és tudatos történelmi szereplőkké lehetünk. Nem afféle történelemcsinálókká, akik az Isten(ek) vagy más fensőbb és transzcendens erők által kovácsolt transzcendentális tervet valósítanak meg, egy előfeltételezett (és jövőbe vetített) igazságot teljesítenek be, melyet csak ők ismernek (jellegzetesen „tűzzel-vassal kiharcolnak”). A társadalmi-történelmi valóságot alkotó képzetek és jelentések megalkotóiként és

újjáteremtőiként, tehát autonóm lényként ismerhetünk magunkra, új társadalmi jelentéseket teremthetünk, vagy hagyunk felbukkanni azzal, hogy kritikai éberséggel és dekonstruktív törekvésekkel teret nyitunk számukra.

Az egyéni képzelet és a társadalmi képzelőerő teremtőtevékenysége

Hogyan kell ezt elgondolnunk és kiviteleznünk? A legjobb példa a művészet, amely egyértelműen megjeleníti, hogy a léttapasztalatok megformálása szabad teremtésben történik, „a művészet nem felfedez, hanem alkot; és az alkotás viszonya a 'valóságossal' kétségkívül összetett, de semmi esetre sem valamilyen igazoló viszonylat.”**[18]** Ebben nem különböznek a filozófia, sőt a tudomány fogalmai sem. Mind a káosznak adnak formát, a művészet ugyan szabadon teheti ezt, a teoretikus formák viszont kénytelenek a rendelkezésre álló tapasztalathoz igazodni. Igazodnak, de nem leképezik, hanem megformálják.

Az új intézmények és új életmódok felbukkanása szintén nem felfedezés, hanem aktív alkotás eredménye lehet. Amit társadalmi valóságnak nevezünk, az *a társadalmi létezés művészi megformálása*. Ez (lenne) a politika lényege. Castoriadis felfogásában a képzetes jelentések és eszmék nem arra várnak, hogy a jövőbe vetített, az utópikus logika alapján megvalósuló eszményekként „igazolódjanak” (ami a legvilágosabban nyilvánítja ki, miben különbözik forradalomkonceptiója a hagyományos forradalom-elképzelésektől).

El Lissitzkij: Új ember, Russian Constructivism, flickr.com

Mivel nincs előzetesen adott referenciájuk, maguk hozzák létre a valóságtényeket, amelyekre utalnak. Nem írnak le semmit, nem egy még nem létezőt jeleznek előre, hanem olyan cselekvésekben, történésekben öltenek testet, melyeknek maguk

jelentik a formáját. Igazságuk így *gyakorlatilag* abban áll, hogy képesek létezni: betörnek és megmaradnak a közösségi, nyilvános kommunikációs térben. *Feltéve*, ha hatékonyan bizonyulnak, hogy a társadalom tagjai megformálják, megértsék és megosszák egymással tapasztalataikat és vágyaikat, meghatározzák szándékaikat és céljaikat, és sikerrel elérjék ezeket. Az eszmék cselekvési energiákat mozgósítanak, olyan erőáramlásokat keltenek, amelyek hús-vér embereket, materiális és fizikai folyamatokat és létezőket hoznak és tartanak mozgásban. Erre az erőre úgy tesznek szert, hogy a közösség tagjai megszállják őket pszichés energiákkal (hit, elköteleződés *vonzó* vágyképzetek, célképzetek iránt). A jelentés- és értelemvesztés, az értékek és formák kiüresedése akkor következik be, amikor nem tulajdonítunk már jelentést-jelentőséget az eszméinknek.

Mivel a társadalmi képzelőerő létében és működésében egyaránt megragadhatatlan, a társadalmi jelentések bármilyen jellegű referenciális rögzítése pedig lehetetlen, csábítóan hat, hogy a társadalmi képzetes eszméket egyének képzeletére vezessük vissza – megjelölhető tartalmat tulajdonítva nekik. Castoriadis álláspontja azonban egyértelmű:

„Az egyén csak privát fantazmákat képes produkálni, intézményeket nem. Néha mégis létre jön közöttük kapcsolódás, mégpedig térben és időben jól behatárolhatóan, például a vallásalapítók és más, 'kivételes egyének' esetében, akiknek privát fantazmája a szükséges módon tölti ki a többiek tudattalanjában lévő üres helyet, s kellő funkcionális és racionális koherenciával rendelkezik, hogy eszméje megélhetőnek bizonyuljon, amikor végre szimbolizálódott és szentesítést nyert, vagyis intézményesült.”**[19]**

társadalmi-történelmi mező

A vallásalapítók, próféták (tegyük hozzá: forradalmárok és politikusok, ideológusok, tanítók, guruk, önjelölt bölcsek stb., valójában minden egyén, akinek szava különleges a nyilvános diskurzusban) színre lépésük pillanatában csak azért tudják üzeneteiket 'jó hír'-ként közölni, mert az egyéneknél kialakult a készenlét, hogy ekként értsék azokat. Ezt a predispozíciót pedig a társadalmi-

történelmi mező generálja, alakítja ki és tartja fenn. „A próféta akkor is az intézményesültben és annak segítségével dolgozik, amikor éppen *felbolygatja azt, tette erre támaszkodik.*”**[20]**

A társadalmi képzelőerőnek mint formateremtő tevékenységnek a tudattalan működése nem zárja ki, sőt egyenesen igényli, hogy az automatikus intézményesülési folyamat áttekinthetővé, megvitathatóvá és átalakíthatóvá váljék. A *megvilágítás* magunk számára végzett munka, melynek révén „megpróbáljuk elgondolni, hogy mit csinálunk, és megtudni, hogy mit gondolunk”;**[21]** nem kívülállóként, hanem nagyon is érintettként reflektálunk saját életünkre. Tudatosítjuk társadalmi létezésünk kereteit, melyekbe bezárkóztunk. Egy algebrai rendszerhez hasonlóan, ami akkor zárt, ha a rendszer elemeivel felírható összes egyenlet megoldása is a rendszer eleme, egy zárt társadalomban minden, az adott társadalom nyelvén (uralkodó nyelvjátékaiban és társadalmi gyakorlataiban) megfogalmazott kérdésre a domináns jelentéseken és rituális nyelvjátékokon, társadalmi rituálékon belül található válasz.

El Lissitzkij: Sportolók, Russian Constructivism, flickr.com

Belátható, hogy így az intézmények és a jelentések érvényességére vonatkozó kérdéseket fel sem lehet tenni. Minden társadalom megreked a maga „hagyományában, ahol a hagyomány éppen az, hogy a társadalom legitimitására

vonatkozó kérdést nem tesszük fel”.**[22]** A megvilágítás egyszerre egyéni és kollektív tudatosítás, felvilágosítás, az autonómia értelmében vett felvilágosodás, illetve nyitás a társadalom saját hagyományára.

Castoriadis elméleti munkáját tudományos és politikai tevékenységként fogta fel, hiszen „elválaszthatatlanul összekapcsolódik egy politikai törekvéssel vagy tervvel.”**[23]** A megértő átvilágításnak mint elméleti és gyakorlati társadalomfilozófusi feladatnak valóságteremtő és -átalakító erővel kell rendelkeznie.

„[...] minden megvilágítás *érdekvezérelt*, a szó szoros értelmében *értünk* való, hiszen nem azért vagyunk itt, hogy elmondjuk, ami van, hanem hogy létre hozzuk, ami nincs (amihez az is hozzátartozik, hogy elmondjuk, ami van).”**[24]**

*

cenzúrázott agymosás

Az „autonómia-tervnek”, a képzelet „szabad teremtőtevékenységének”, az „új jelentések poiétikus alkotásának” gondolatai mind azt sugallják, hogy mi sem egyszerűbb és

természetesebb, mint új eszmék révén új világot és új életet teremteni magunknak. Az új és más lehetősége azonban a társadalmi képzeteknek az empirikus világba íródását és megtestesülését igényli. Új jelentések bevezetését a társadalmi nyilvánosság világába csakis a nyilvános kommunikáció csatornáin keresztül lehet elképzelni. A társadalmak jól felfogott érdeke a nyilvános kommunikáció lehetőségének és színterének biztosítása, ha nem akarják magukat megfosztani a megújulás és átalakulás lehetőségétől. A mindenkori hatalomnak azonban, amennyiben az uralkodó hatalmi viszonyok megtartása a célja, nem áll érdekében szabadjára engedni az új társadalmi jelentéseket és képzeteket nemző teremtő tevékenységet, megnyitni a hagyományt. Korlátozni fogja – bután és *felelőtlenül eljátszva ezzel a társadalom megújulásának lehetőségét* – az alkotótevékenységet és a nyilvános kommunikációt, ami nem csupán tiltó vagy ellehetetlenítő intézkedésekkel történhet, de a kommunikációs csatornák kisajátításával és a közbeszéd taktikus (demagóg) tematizálásával is. És mégis, ide kell betörni az új jelentéseknek és

értelmeknek. A kritikai gondolkodásnak ugyanaz a közege, mint a tömegdemokráciák politikai marketingjének. A társadalmi képzelőerő megnyilatkozásának színtere egyetlen és közös: belőle erednek és ugyanott lépnek működésbe nemcsak a forradalmi változásokat létrehívó és levezénylő, igazságos és progresszív (mert autonóm) eszmék, de a demagóg propaganda, a cenzúrázott agymosás, az előítéletes mozgósítás, a misztagóg üdvígéret, az alantas ösztönöket és vágyakat felkeltő és kielégítő politikai ígérek eszméi is. Ezért politikai tett a kritikai gondolkodás.

3. Postman 1923 El Lissitzky 1890-1941 Purchased 1976 <http://www.tate.org.uk/art/work/P07140>

Nem abban az értelemben, hogy az értelmiségieknek a hatalmi küzdelmekben, „udvari intrikákban, hatalomra törő csoportok rivalizálásában, hatalmi ügyeskedésekben” kellene részt venniük. Az így értett politikától Castoriadis, Hannah

Arendtre emlékeztetve, megkülönbözteti a *politikum* világát, mely nem szükségképpen jellemzi a társadalmakat, és csak abban a pillanatban teremődik meg, és addig létezik, amikor és amíg kérdőre vonják az uralkodó intézményeket és új intézmények alapítását viszik végbe. Ez ugyanis az a tér, melyet a fennálló politikai kereteken, a magára záruló hagyományon *belül* kell megnyitni, hogy a *más* lehetősége elérkezzék. Itt zajlanak le a nyilvános értékviták, születnek meg a kompromisszumos álláspontok. Elsősorban eszmék küzdenek egymással, és ez a küzdelem az egyedüli hatékony szelekciós erő, mely elválaszthatja egymástól a progresszív és hatalomkonzerváló, igazságos és ordas eszméket.

felfokozott ellenállás

Bármennyire közhelyszerűnek tűnik, a valódi *politika* a közös ügyek megvitatására lehetőséget adó tér megnyitását, nyitva tartását és a nyilvános értékviták lefolytatását jelenti. Ez áll szemben a hatalomtechnikai és hatalomszerzési eljárásként vagy az aktuális ügyek megoldásaként tekintett politikával. Az ügyek megalkotása, a fennálló hatalom igazságtalanságaival szembeni, a hatalom megszerzéséig felfokozott ellenállás is előbb határozott, világos, kommunikálható és a cselekvés energiáit magához vonzó képzeteket igényel. Minden más esetben hatástalan marad a politikai tett. Nem lehet a tettek mezejére lépni anélkül, hogy világos célképzeteket fogalmoznánk meg, amelyek választ adnak az aktuális helyzet kihívásaira és kellően vonzóak ahhoz, hogy megszállási tárgyai legyenek az egyéneknek. Az imaginárius képzetekhez képest a cselekvési programok, funkcionális vagy racionálisan megfogalmazott algoritmusok másodlagosak.

A társadalmi eszmék mindig olyan szituációban nyernek értelmet, melyet a társadalmi élet viszonyainak szabályai, a hatalmi viszonyokkal átszőtt kommunikációs mező határoz meg. A politikai cselekvések esetében bizonyos értelemben éppen arra kell törekedni, hogy *a fennálló viszonyok között értelmetlen közlésekkel* arra ösztönözzünk, hogy a szituáció megváltoztatásával, vagyis a fennálló társadalmi-hatalmi viszonyok felbolygatásával biztosítsuk értelmességük feltételeit. Egy politikai

tett mindenkor dekonstruktív gesztusokat tartalmaz, különben az ugyanaz mechanikus ismétlésévé, a feltételek, vagyis a fennálló társadalmi-hatalmi-kommunikációs viszonyok igenlésévé és megerősítésévé válik.

A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

[1] Cornélius Castoriadis: *L'institution imaginaire de la société*. Paris, Seuil, 1975. 200–201. A Castoriadis műveiből származó szövegrészeket saját fordításomban közlöm. K. L.

[2] Ökotáj, 31–32. sz. 2003. 138–145.

[3] Jacques Derrida: Psyché. Invention de l'autre. In Derrida: *Psyché. Invention de l'autre*. Paris, Galilée, 1987. t. I. 11–63. (A fordítás az enyém. K. L.)

[4] J. Derrida: *Psyché*. 34.

[5] A dekonstrukciót politikai-filozófiai ethoszként mutatom be a *Hiperbolikus etika és felelősség*, valamint *A dekonstrukció mint politikai filozófia* című tanulmányaimban, in: *Aporiák próbatétele*, L'Harmattan, Budapest, 2015. 241–293.

[6] J. Derrida: *Psyché*. 35.

[7] „Európa legnagyobb veszélye a fáradtság. Küzdjünk e minden veszélyek legveszedelmesebbike ellen (...), akkor a Nyugat emberi küldetésében való hitetlenség pusztító tüzéből, a kételkedés izzó lángjából, a roppant fáradtság hamujából az élet új bensőségességének és átszellemítésének főnixé támad fel, mint hatalmas és távoli emberi jövőndő záloga: mert csupán a szellem halhatatlan.” Edmund Husserl: 'Az európai emberiség válsága és a filozófia'. In: *Edmund Husserl válogatott tanulmányai*. Fordította Baránszky Jób László. Budapest, Gondolat, 1972. 367.

[8] Lásd C. Castoriadis: 'Imaginaire et imagination au carrefour'. In: *Figure du pensable*. 109.

[9] Vö. J. Derrida: *Psyché*. 41.

[10] C. Castoriadis: *Capitalisme moderne et révolution*, Paris, Inédit, 1979. t. II. 316.

[11] C. Castoriadis: 'La démocratie comme procédure et comme régime'. In: C. Castoriadis: *La montée de l'insignifiance*. Les carrefours du labyrinthe IV. Paris, Seuil, 1996. 223.

[12] C. Castoriadis: *L'institution imaginaire*. 215–216.

[13] C. Castoriadis: Imaginaire et imagination au carrefour. In: C. Castoriadis: *Figures du pensable*. Les carrefours du labyrinthe VI., Paris, Seuil, 1999. 95.

[14] C. Castoriadis: Imaginaire et imagination au carrefour. In: *Figures du pensable*. 94.

[15] C. Castoriadis: Imaginaire et imagination au carrefour. In: *Figures du pensable*. 94.

[16] C. Castoriadis: Héritage et révolution. In: *Figures du pensable*. 134.

[17] Nicolas Poirier: Cornélius Castoriadis. L'imaginaire radical. *Revue du MAUSS*, 2003/1 no 21, p. 383–404. 387. DOI: 10.3917/rdm.021.0383. <http://www.cairn.info/revue-du-mauss-2003-1-page-383.htm>

[18] C. Castoriadis: *L'institution imaginaire*. 200.

[19] C. Castoriadis: *L'institution imaginaire*. 216–218.

[20] C. Castoriadis: *L'institution imaginaire*. 218. Kiemelés tőlem – K. L.

[21] C. Castoriadis: *L'institution imaginaire*. 8.

[22] C. Castoriadis: Pouvoir, politique, autonomie. In: *Le monde morcelé*. 130.

[23] C. Castoriadis: *L'institution imaginaire*. 8.

[24] C. Castoriadis: *L'institution imaginaire*. 248.

felső kép | El Liszickij: Proun 3A, Thomas Hawk, flickr.com